

Otizm ve otizmlili birey yakını olmak

Prof . Dr Muzaffer Şeker

1961 yılında İzmir'de doğdu. 1986'da Uludağ Üniversitesi Veteriner Fakültesinden mezun oldu. İngiltere'de Leicester Üniversitesi Tıp Fakültesinde insan anatomisi doktorasını tamamladı (1995). 2000 yılında doçent, 2006 yılında da profesör oldu. 2008-2010 yılları arasında İstanbul Medipol Üniversitesi Kurucu Mütevelli Heyetinde görev aldı. Aynı zamanda kamu yönetimi lisans mezunu olan Şeker, Aralık 2010'da Konya Necmettin Erbakan Üniversitesine kurucu rektör olarak atandı. Aralık 2014'te bu görev yeniden kendisine verildi. TÜBİTAK Bilim Kurulu ve Üniversitelerarası Kurul (ÜAK) üyeliklerinin de aralarında olduğu pek çok görevi üstlenen Şeker halen TÜBA Başkanı olarak görev yapmaktadır.

Ümit Savaş Taşkesen

1974 yılında Kahramanmaraş'ta doğdu. 2004-2010 yılları arasında Türkiye Yazarlar Birliği Konya Şubesi Yönetim Kurulu ve İl Sekreterliği görevlerinde bulundu. Kültür ve edebiyat dergilerinde, Dünya Bizim gibi edebiyat sitelerinde öykü, deneme ve eleştiri yazıları yayımladı. 2010-2015 yılları arasında MEB Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü'nün görevlendirmesi ile İngiltere'de Londra Büyükelçiliği Londra Eğitim Müşavirliğinde Türk Dili ve Kültürü Öğretmeni olarak görev yaptı. Konya Bilim ve Sanat Merkezindeki görevine döndükten sonra 2017 yılında Necmettin Erbakan Üniversitesi Özel Eğitim Bölümü Öğretim görevlisi oldu. Taşkesen halen Necmettin Erbakan Üniversitesi Otizm Çalışmaları Araştırma ve Uygulama Merkezi Müdür Yardımcısı olarak görev yapmaktadır.

Otizm teriminin ilk olarak 1911 yılında Eugen Bleur tarafından kullanıldığı varsayılmakla birlikte bu alanda ilk bilimsel çalışmalar birbirinden bağımsız şekilde 1943 yılında Leo Kanner ve Hans Asperger tarafından yapılmıştır. Kanner kendi hastası olan 11 çocuğun "aşırı otistik yalnızlık" gösterdiğini söylerken Hans Asperger ise daha sonradan "Asperger Sendromu" olarak anılacak grubun özelliklerinden söz edip bu grubu "otistik psikopati" ifadesiyle tanımlamıştır (1, 2). 1950'li yıllarda otizmin ilgisiz annelerden kaynaklanıyor olduğu görüşüyle "buzdolabı anne" kavramı ortaya çıkmış fakat daha sonra bu iddiaların yersiz olduğu anlaşılmıştır. Bu iddialardan duyulan rahatsızlık ile aileler bir araya gelerek ilk örgütsel çalışmalarını 1960'lı yıllarda yapmaya başlamışlardır (3). 1980'li yıllarda dünyada otizmi tanılama ile ilgili gelişmeler olurken ülkemizde otizm hakkındaki farkındalık çalışmaları 1990'lı yıllarda başlamıştır. Otizme yönelik bilimsel eğitim uygulamaları ise 2000'li yıllarda yaygınlık kazanmıştır.

Otizm Spektrum Bozukluğu (OSB), belirtileri erken gelişimsel dönemde ortaya çıkan sosyal iletişimde yaşanan

eksiklikler ve tekrarlayıcı davranışların bulunduğu karmaşık bir gelişimsel yetersizliktir. OSB doğumdan itibaren muhatabın gözüne bakma, ortak dikkat ve işaret etme davranışlarında görülen yetersizlik ve isteksizlik ile belli olmaya başlayan, üç yaşından önce ortaya çıktığı görülen, ciddi anlamda iletişim ve sosyal etkileşim bozukluğunun yanı sıra sosyal davranış, dil, algısal fonksiyonlar, tekrarlayan davranışlar ve ilgiler ile kendini gösteren, hayat boyunca devam eden, belirtilerin görünümünde ve derecesinde kişiden kişiye değişiklik gösterebilen ve özellikleri itibarıyla de hafiften ağıra kadar olacak şekilde değişkenlik arz eden gelişimsel nörobiyolojik bir bozukluktur (4, 6).

OSB, Amerikan Psikiyatri Birliği (APA) tarafından 2013'de yayınlanmış olan Ruhsal Bozuklukların Tanısal ve Sayımsal El Kitabına (DSM-V) göre sınırlı/yineleyici davranış örüntüleri, sosyal iletişim ve etkileşimdeki kalıcı yetersizlikler, aynılıkta ısrarcılık, rutinlere aşırı derecede bağlılık ve duyuşal uyaranlara aşırı derecede hassasiyet ya da duyarsızlıkla kendini gösteren, doğum sonrasında 24. aydan itibaren belirtileri çok yoğun bir şekilde görülen gelişimsel bir yetersizlik olarak tanımlanmaktadır (4, 6).

Sosyal iletişimde yaşanan eksiklikler olarak duygu durumlarını paylaşmama, sosyal etkileşime cevap vermeme, sosyal iletişim için kullanılan sözel olmayan iletişimsel davranışları anlamama ve kullanamama, davranışlarını sosyal ortama uygun şekilde ayarlayamama gibi davranışlar sayılabilir. Tekrarlayıcı davranışlar ise ekolali, nesneleri dizme, oyuncakları çevirme, işlevine yönelik oynamama gibi kalıplaşmış ve tekrarlayan motor hareketleri, bir rutine ısrarla bağlı kalma rutinleri bozulduğunda sinir ve stres gösterme, ritüel olarak aynı davranış ya da cümleleri kullanma, çok sınırlı bir konuya karşı aşırı ilgi duyma ve duyuşal girdilerden çok rahatsız olma ya da tam tersi olarak duyuşal girdilerden olağan dışı haz alma gibi duyuşal olarak aşırı duyarlılık gösterebilirler.

Bunların yanı sıra pek çok OSB'li birey için öğrencilikten yetişkinliğe geçiş zor olmaktadır. Bazı OSB'li bireyler bu geçiş dönemlerini başarıyla tamamladıkları hâlde, büyük bir kısmının karşısına okul-ış-toplumsal katılım ve bağımsız yaşama konusunda çoklu engel çıkabilmektedir. Eğitim, iş, toplumsal yaşam ve topluma entegrasyon yetişkinliğe geçiş dönemindeki dört önemli anahtardır (7). OSB'li birey için bu geçiş dönemi değişim ve

belirsizlik zamanıdır. Okul çağının sonuna gelen OSB'li birey için okulda kendisine sunulan hizmetlerin kesilmesi ve yetişkin bireylerin hayatında tam bağımsız olarak bulunamaması yinelenen sorunlar yaşamasına sebep olacaktır. Lise bitirme dönemi her birey için yetişkin yaşamına geçiş açısından bir dönüm noktası olarak kabul edilirse, OSB'li birey için bu dönem daha fazla sorunun yaşandığı bir dönemdir (8). Söz konusu bireyin tüm bu problemlerle baş edebilmesinin en önemli anahtarı öğrenmedir. Öğrenen birey hayatı daha iyi anlamaya ve hayata katılmaya başlayacaktır. Anlama ile kendini gösteren kalıcı öğrenmenin temelleri arasında ise gözlem ve dinleme vardır. Aytaş, gözlem ve dinlemenin tamamlanmasında okumanın büyük önemi olduğunu, dolayısıyla okumanın anlamının en önemli ögesi olduğunu vurgulamıştır (9).

Otizm spektrum bozukluğu, erken çocukluk devresinde belirtileri ortaya çıkan, çoğunlukla etkilerini bir ömür sürdüren, bireylerin sosyal etkileşimlerini ve iletişim kurma becerileri üzerinde etkisi olan, belli ilgi ve tekrarlanabilen davranışlara sebebiyet veren nöro-gelişimsel bir bozukluk şeklinde tanımlanmaktadır (10). Otizm kavramının John Hopkins Üniversitesinde görev yapan psikiyatri uzmanı Leo Kanner'ın araştırmaları sonucu ortaya atıldığı (1), Leo Kanner'ın yaptığı çalışmaları takiben otizmin sebeplerini ve otizmlili bireylerin karakter özelliklerini tespiti yönelik birçok çalışmanın yapıldığı görülmüştür. Günümüzde otizmlili bireylerin karşılaştığı sorunlar iki açıdan aşağıdaki şekilde gruplanarak ele alınmaktadır (6, 11): Birincisi sosyal ilişkilerindeki ve sosyal gelişimlerinde yetersizlikler, ikincisi ilgi alanları, etkinlikleri kısıtlı ve tekrarlayıcıdır.

Otizmlili bireylerin sosyal becerileri, dil gelişimleri ve davranışlarında problem yaşamaları muhtemel görünmektedir. Bu sorunlar genelde diğer insanlar ile iletişim kurarken, arkadaşlıklarında ve söylenenleri uygularken güçlükler yaşama şeklinde kendini gösterir. Otizmlili bireyler kimi durumlarda çok üzgün olabilir ve de kendisini neyin etkilediğini tam ifade edemeyebilir, kimi zaman da kendilerini ne şekilde sakinleştireceklerini bilemeyebilir. Büyük çoğunlukla deyim, atasözü gibi mecaz anlamdaki söz öbeklerini anlayamazlar. Fakat sistemli bir eğitim, arkadaş, okul, aile ve öğretmen desteğiyle bu sorunların daha kolay üstesinden gelmeyi öğrenebilirler.

Otizm Spektrum Bozukluğu ve Eğitim Desteği

Otizmlili çocuklar için geliştirilen ilk eğitim programları olarak Ivar Lovaas'ın uygulamalı davranış analizini temel alarak yürüttüğü çalışmaları ve Eric Schopler tarafından geliştirilen TEACCH programı gösterilebilir. Bu çalışmalar otizmlili çocuklar için oldukça olumlu sonuçlar ortaya koyarken günümüzde hala geçerliliklerini korumaktadırlar. Eğitsel yerleştirme, bireyin otizmden etkilenme şiddetine göre farklılık göstermektedir. Düşük işlevli veya ağır otizmlili bireylerle orta düzeydeki otizmlili bireylerin, kendi yetersizliklerine, öğrenme özelliklerine uygun ayrıca geliştirilmiş programlar ile eğitim veren özel okullarda eğitimlerini almaları daha uygun görülmektedir. Buna karşın, yeterliliği yüksek veya hafif otizmlili bireylerin normal gelişimdeki akranlarıyla birlikte ama eğitim programında yeni uyarlamalar yapılması şartıyla eğitim almaları desteklenmektedir. Son yıllarda gerek ülkemizde gerekse yurt dışında otizmlili bireylerin teşhisi ve rehabilitasyonu, özel eğitim teknikleri konularında birçok bilimsel çalışma gerçekleştirilmiştir. (7, 9, 11, 13, 17) Otizmlili bireylerin doğru eğitim ortamına yerleştirilmesinde, bireylerin ayrıntılı ve doğru bir şekilde değerlendirilmesi büyük öneme sahiptir. Ayrıntılı değerlendirmenin standart testler, aileyle görüşme ve doğal ortamlarda gözlem

Otizm Spektrum Bozukluğu (OSB) doğumdan itibaren muhatabın gözüne bakma, ortak dikkat ve işaret etme davranışlarında görülen yetersizlik ve isteksizlik ile belli olmaya başlayan, üç yaşından önce ortaya çıktığı görülen, iletişim ve sosyal etkileşim bozukluğunun yanı sıra sosyal davranış, dil, algısal fonksiyonlar, tekrarlayan davranışlar ve ilgiler ile kendini gösteren, hayat boyunca devam eden ve belirtilerin görünümünde ve derecesinde kişiden kişiye değişiklik gösterebilen gelişimsel nörobiyolojik bir bozukluktur.

gibi değerlendirme kriterleri kullanılarak iletişim-dil becerisi, sosyal-uyumsal davranış, bilişsel-akademik beceri alanlarında yapılması çocuğa en uygun eğitsel yerleştirmenin ve bireyselleştirilmiş eğitim programının hazırlanmasında temeli oluşturmaktadır (18).

Ülkemizdeki otizm spektrum bozukluğu tanısı olan bireyler diğer özel gereksinim gruplarındaki bireyler gibi kaynaştırma eğitimi sınıfında, genel eğitim okullarındaki özel eğitim sınıfında ve otizm veya diğer gelişimsel yetersizliklerdeki bireyler için hazırlanan özel eğitim merkezleri ya da okullarda öğrenim görebilmekteler. Ayrıca, örgün eğitimde devam edebilen otizm spektrum bozukluğu tanısı olan bireyler özel eğitim okullarındaki örgün eğitimden, özel eğitim ve rehabilitasyon merkezlerindeki destek eğitim hizmetlerinden faydalanabilmektedirler (11). Otizmliler okulöncesi, ilkököl, ortaokul, lise (meslek eğitimi verilen liseler dâhil) ve yükseköğrenim gibi her düzeydeki kaynaştırma eğitiminden faydalanabilmektedirler. Kaynaştırma eğitiminin olduğu ortamlarda öğrenim gören otizm spektrum bozukluğu olan bireyler, normal gelişim gösteren akranlarına uygulanan müfredat programını, Bireysel Eğitim Programı (BEP) temelli yapılan uyarlamalarla, düzenlemeler çerçevesinde ve destek eğitim hizmetlerinden yararlanarak takip etmelidir (11).

Bir Annenin Anlatımı ile Otizm ve Sosyal Hayat:

OSB'li olan özel bir evlada sahip bir annenin duyguları:

"Otizm ile 2002 yılında tanıştık. O yıllarda sanki kimse bu hastalığı duymamıştı. Oğlumuz iki yaşındaydı ve tek fark edebildiğimiz bir şeylerin ters gittiğiydi. Teşhis iki buçuk yaşında kondu. Teşhiste nispeten geç kaldık, çünkü ilk bebeğimizdi ve tecrübesizdik. Hastalığın klinik bulgularını bizim gibi çevremiz de duymamıştı ve güzel görünümlü, fiziken iyi gelişen oğlumuz kimse bir hastalık yakıştıramıyordu. Klişe cümle: "Babası da geç konuştu."

Teşhis almak çok korkunçtu. Otuz yaşındaydım ve hayatım yatılı okul gibi yerlerde sıkıntılarla geçmişti. Şimdi 47 yaşındayım ve hâlâ diyebilirim ki yaşadığım en büyük acıydı. Bu acı her gün yenilenen, her gün bambaşka sıkıntılarla zorlaşan ve her geçen gün biraz daha dibe battığımy

düşündüğüm, moral ve motivasyonumun sürekli düşüşte olduğu, artık yeni bir günün gelmesini istemediğim günler yaşıyordum. Zannediyorum böyle on yıl yaşadık.

Oğlumuz daha doğmadan başlayan harika hayallerimiz sadece teşhisi alana kadar devam etti. En iyi okulda okuyup başarılı ve iyi bir hayatı olma ihtimali artık yoktu. Geçelim bunları meğer oğlumuz iki buçuk yıldır biz, anne babasının bile farkında değilmiş. Yaşadığımız şehirde güven veren, ehil bir rehabilitasyon merkezi yoktu. Haftada üç gün, 45 dakikalık ders için, arabayla 3-4 saatlik mesafedeki başka bir ilde bulunan rehabilitasyon merkezine başladık. Şansımıza -ki o günlerde işini iyi yapan bir merkeze rastlamak tamamen şans işiydi- okul iyi bir okuldu. Merkezde oğlumuzu değerlendiren eğitmenin "Berke çok şanslı, erken fark etmişsiniz, bunlar halledilemeyecek sorunlar değil," cümlesi hâlâ gücümün en büyük dayanağıdır. O günlerin gerçekten tek güzel şeyiydi. İyi ki de söylemiş, yoksa ayakta kalmaz ve savaşamazmışım.

Teşhisle artık normal hayatımız bitmişti. Çünkü elimizde haftada sadece üç saat eğitim alabileceğimiz bir rehabilitasyon merkezi vardı. Bize hastalığı tam olarak anlatacak, gelişimi ve eğitim adımlarını takip edip rehber olabilecek genel olarak kabul görmüş bir otizm uzmanı yoktu.

Büyük illerde duyabildiğimiz isimlerden randevu almaya çalışıyorduk ama ya alamıyorduk ya da çok masraflıydı. Zaten önerilen tedavilerin hepsi döviz cinsinden ücret istiyordu. Oğlumuzun kreş ortamında akranlara ihtiyacı vardı ama hiçbir kreş oğlumuzu kabul etmiyordu. Oğluyla oğlumuzu oynatsın diye bir kadın tutmuştu ve aylık ücret ödüyorduk. Resim yapmayı çok seviyordu ama düzgün bir resim kursuna gönderemedik. Ders verdimen isterseniz ders ücretini çok yüksek tutuyorlardı. Yemek yapmayı severdi ama gönderebileceğimiz bir yemek kursu yoktu. Müziği severdi ama müzik eğitimi aldıramadık çünkü bütün bu kurs ve eğitimlerin, otizmin eğitim ve rehabilitasyonu ile eşgüdümlü yürütülmesi gerekiyordu. Tüm bu çalışmaların kapısı normal çocuklara açıktı. Kimse otizmlilerle ilgilenmek istemiyor, ilgileneneğini söyleyenler de yüksek ücret istiyordu. Oğlumun genel olarak on sekiz yılı böyle geçti. Aslında bu süreçte anlatılacak daha çok şey var ama bana böyle bir fırsat verilmişken önce kendime sonra sizlere söylemek istediğimi sıkmadan şöyle özetleyeyim:

1- Otizm veya başka ömür boyu sürebilecek bir hastalık veya engel, bir anne-babanın başına gelebilecek en büyük sıkıntı. Otizm özeline dönersen, hastalığın şiddetine göre anne ve babanın kıyameti kopuyor. Öyle ağır ve

aciz bırakan bir rahatsızlık ki maddi ve manevi yönden bir anne-babanın kendi başına üstesinden gelebilmesi mümkün değil. İyi bir eğitimle de her şeyin daha iyiye gideceğini bilirken elinizden bir şey gelmeyip gerekene gücünüz yetmeyince sorunlar kat kat ağırlaşıyor ve iyice hayattan kopuyorsunuz. Çok vaka biliyorum. Boşanmalarla babalar alıp başını gidiyorlar, anneler bir başına evlatlarıyla kalıyorlar. İyi bir tedaviyle mucize gibi iyileşeceği vadedilen çocukların aileleri, banka kredisi çekip borç içinde kıvrıyor. Anne baba hastalanıyor... Bu nedenle insanın insana en çok muhtaç olduğu zamanlar böyle zamanlar.

Mesela oğlumuz on yaşına gelinceye kadar en büyük hayalim evimizin ev gibi olduğu, sabah kahvaltının yapıp akşam yemeğin yendiği sonra da uyunabilen bir gecesi olan yuva. O yüzden bu durumdaki insanlara karşı hassas olmayı öğrenmeliyiz. Kendimizi bu hususta özel olarak eğitelim. Bir şekilde günlük yaşamımızda işimiz vesilesiyle veya komşumuz olarak hayatımız keşşirse, bu insanlara karşı mesafeli olmak yerine "sen de bizdensin sadece bugünlerde sorunların çok ağır ama geçecek," anlamında yaklaşalım. Çünkü o günlerde kendimi normal yaşayan insanlardan farklı boyutta ve artık onların yaşadığı gibi bir hayata sahip olamam gibi düşünürdüm. Dışlandığımı hissedirdim. Yine hatırlıyorum da inanamam bile birilerinin bana geçecek demesini beklemişim. Oysa ben "Siz ne yaptınız da başınıza bu geldi," cümlesini duydum. Hâlbuki çok değil belki kısa bir süre sonra o cümleyi sarf eden de başka ağır bir sorunla uğraşacak. Çünkü hayat gördüğüm kadarıyla genellikle herkesi uğraştırıyor.

2- Bu kadar ağır sorunlar için devletin tüm kurumları ile bir eylem planı geliştirmesi gerekir, zira insanlar veya sivil toplum kuruluşları da devlet gücü olmaksızın küçük lokal iyilikler dışında bir şey yapamazlar. Çünkü sorunun giderilmesi için etkili ve ülke genelinde uygulanabilen çözümler ve kolaylıklar geliştirilmelidir. Ancak böylece bir hasta çocuk ve ailesinin yok oluşuna veya büyük sorunlar yumağına dönüşmesine engel oluruz. Öteki türlü de anne-babayı kaybetmediğimiz gibi belki de otizm teşhisi almış birçok çocuğumuzdan özel yetenek ve ilgi alanlarına göre ülkede veya dünyada parmakla gösterilecek özel bireylere sahip oluruz. Artık istatistikler 67 doğumda bir otizm vakası görüldüğünü bildirdiğinden, kabul edelim

ki otizm sadece bizim değil ülkemiz ve insanlık için ağır ve ciddi bir tehdit. Yine istatistikler gösteriyor ki, ilköğretim yaşına kadar isabetli bir rehberlikle alınan doğru eğitim ve rehabilitasyon sonucunda çocuklarımız normal bir okula başlayabiliyor ve nerdeyse sorun olmaktan çıkıyor.

Şu an yaşadığım şehirde otizmlili bir çocuğun, eğitimi için gidebileceği, yeni harika bir özel okul var. Bu okul ilimiz Selçuklu Belediye Başkanlığı, Büyükşehir Belediyesi başkanlığı, Necmettin Erbakan Üniversitesi iş birliği ve ilin üst düzey bürokratları ile hayırsever vatandaşların maddi destekleri sonucu oluşturulan bir vakıf (SOBE Vakfı) tarafından özverili bir şekilde hızlı ve emin adımlarla işini yapıyor. Yaşadıklarından sonra böyle bir gerçekliğe inanmıyorum. Eğer oğlum teşhis aldığı gün böyle bir okula getirebilseydim kuvvetle muhtemel şu an hayatımızda otizm diye bir sorun olmayacaktı. Oğlum kuvvetle muhtemel özel yeteneği olan bir konuda alkış alıyor olacaktı. Eşim ve ben mesleklerimizin başında üretimden düşmeyecek, oğlumuzun eğitimini işi iyi bilen ellere teslim edecektik. Şehir şehir uzman arayıp varımızı yoğumuza harcamayacaktık, hatta Amerikalılara tahvil için saç, kan numunesi göndermeyecektik.

Neticede böyle ağır hastalıklarla karşı karşıya kalındığında bir de rehberlik ve tedavi imkanları da bulamıyorsanız nefes bile alamıyorsunuz. Lütfen bu durumdaki insanları dertleriyle baş başa bırakmayalım. Onlar için yer demir gök bakır olmasın. Bilelim ki böyle bir durumdan sadece o insanlar değil toplum da zarar görür ve mutlaka o sorun bir gün bambaşka bir boyutuyla bizim hayatımızı da etkiler. Her insan kıymetlidir. Her insan hayatı değerlidir. Dilerim otizm ve diğer tüm ömür boyu süren rahatsızlıklar ve ağır travmaların üstesinden gelebilecek bireysel, kurumsal ve toplumsal donanımlarımız en ideal düzeye erişir ve hassasiyetimiz hep canlı kalır. Çünkü her şeyin başı sağlık...

Kaynaklar

- 1) Kanner, L. Autistic Disturbances of Affective Contact. *Nervous Child*, 2 (3), 217-250, 1943.
- 2) Kırcalı-İftar, G. Otizm Spektrum Bozukluğuna Genel Bakış. E. Tekin-İftar (Ed.), *Otizm Spektrum Bozukluğu Olan Çocuklar ve Eğitimleri*, Ankara: Vize Basım Yayıncılık, 17-46, 2013.
- 3) Dogoe, M. S., Banda, D. R., Lock, R. H., ve Feinstein, R., *Teaching Generalized Reading of Product Warning Labels to Young Adults with Autism Using the Constant Time Delay Procedure*. *Education and Training in Autism and Developmental Disabilities*, 46 (2), 204-213, 2011.

4) Amerikan Psychiatric Association: *Desk Reference to the Diagnostic Criteria From APA (American Psychiatric Association)*. Amerikan Psikiyatri Birliği: Tanısal Sayımsal El kitabı, Dördüncü Baskı Yeniden Gözden Geçirilmiş Tam Metin (DSM-IV-TR: Diagnostic and statistical manual of mental disorders). Washington DC: American Psychiatric Association 2010–DSM V, 2013.

5) <http://www.nationalautismcenter.org/pdf/NAC%20Standards%20Report>. National Autism Center: NAC, 2009. (Erişim Tarihi: 03.04.2019)

6) Chowdhury, E.H. "A Grounded Theory Study Of The Experiences, Process, And Transitional Needs Of People With Autism". Master Thesis. Saskatchewan University, 2015.

7) Hendricks, D.R., and Wehman, P. *Transition From School to Adulthood for Youth With Autism Spectrum Disorders. Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*. Cl: 24 No: 2, s. 77-88.

8) Taylor, J. L., Seltzer, M. M. *Employment and Post-secondary Educational Activities for Young Adults with Autism Spectrum Disorders during the Transition to Adulthood*. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 41 (5), 566-574, 2011.

9) Turhan, C., Vuran, S. *Otizm spektrum Bozukluğu Gösteren Çocuklara Sosyal Beceri Öğretiminde Sosyal Öykü ve Video Model Uygulamalarının Etkililik ve Verimlilikleri*. *International Journal of Early Childhood Special Education (INT-JECSE)*, 7 (2), 294- 315, 2015.

10) Leblanc, L., Richardson, W., Burns, K. A. *Autism Spectrum Disorder and the Inclusive Classroom: Effective Training to Enhance Knowledge of ASD and Evidence-based Practices*. *Teacher Education and Special Education*, 32(2), 166-179, 2009.

11) Güneş, Y., Okur, N. ve Erdugan, F.E. *Otizm Spektrum Bozukluğu Olan Bireylere Yönelik Ulusal Eylem Planı (2016-2019)*. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü, 2016.

12) Akçin, N., Teyyare, B., & Mandan, S. *Bağımsız Otistik Çocuklar Eğitim Merkezinde Yaşanan Sorunların Öğretmen Görüşlerine Dayalı Olarak İncelenmesi*. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 61-84, 2016.

13) Volkmar, F. R. ve Wiesner, L. A. *Healthcare for Children on the Autism Spectrum: A Guide to Medical, Nutritional, and Behavioral issues*. Bethesda, MD: Woodbine House, 2004.

14) Smith, A. *Vocational and Personal Independence Training for Adolescents and Adults with Autism Spectrum Disorder: Effectiveness of the Practical Assessment Exploration System*, YL Tezi. Calgary Üniversitesi, 2013.

15) Özkan, Ş., Ergenekon, Y., Çolak, A. ve Kaya, Ö. *Otizm Spektrum Bozukluğu*. T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü Yayını, 2014.

16) Kahraman, F.B. *Otizm Spektrum Bozukluğu Olan Çocuklara İletişim Kurarken İleri Düzey Teknolojileri Kullanma Becerisi Kazandırma*. İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Psikoloji Ana Bilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi. Haziran, 2017.

17) Rakap, S., Birkan B. ve Kalkan, S. *Türkiye'de Otizm Spektrum Bozukluğu ve Özel Eğitim*. Tohum Otizm Vakfı Raporu, 2017.

18) Sucuoğlu, B. *Otizm Spektrum Bozukluğu Olan Çocukların Değerlendirilmesi*. E. Tekin-İftar (Ed.) *Otizm Spektrum Bozukluğu Olan Çocuklar ve Eğitimleri (2. Baskı)*. Ankara: Vize Yayıncılık, 2012.